

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Mehmet Emin Rəsulzadənin Siyasi Görüşlərində Milli İdentiklik

Məsələsinə Dair

On the Issue of National Identity in the Political Views of M.A. Rasulzade

doi: 10.58646/bengi.1462539

Geliş/Received: 01 Nisan 2024

Kabul/Accepted: 01 Mayıs 2024

Elvin Talişinski * - Nadirova Səkinə Eldarqızı **

Özet

Məqalədə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin siyasi görüşlərində milli identiklik xüsusiyyətləri araşdırılır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti həm şərq tarixində, həm də müsəlman türk dünyasında ilk demokratik respublika olmuşdur. 1918-ci ildə yaradılmış AXC dövlətçilik şüurumuzun, eləcə də milli identikliyəmizin uğurlu nəticəsi və mövcud demokratik, müstəqil və suveren dövlətimizin əsas təməl prinsiplərindən idi. Bu baxımdan dövlətimizin başlıca prinsiplərini, mahiyyəti və rəmzlərinin hansı dəyərlərin göstəricisi olduğunu öyrənmək üçün AXC ən dəyərli örnəklərimizdən hesab olunur. Cümhuriyyətin ideoloqları sırasında başlıca yer tutan M.Ə.Rəsulzadənin fəlsəfi, ictimai-siyasi görüşlərini araşdırmaq mühüm elmi aktualıq kəsb edir.

Açar sözlər: Siyasi Görüşlər, Milli Kimlik, Demokratik Dövlət, Rəsulzadə, Azərbaycan.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Dr., Azərbaycan Üniversitesi, e-posta: lvin.Talishinsky@au.edu.az. Orcid: 0000-0001-5318-5537.

** Bilim Uzmanı, Azərbaycan Üniversitesi, e-mail: sekine.nadirova@mail.ru.

Atf/Citation: Talişinski .E. ve Eldarqızı N.S. (2024). Mehmet Emin Rəsulzadənin Siyasi Görüşlərində Milli İdentiklik Məsələsinə Dair. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 263-275.

Abstract

The article examines the features of national identity in the political views of Muhammad Amin Rasulzade. The Azerbaijan Democratic Republic was the first democratic republic both in the history of the East and in the Muslim-Turkic world. The ADR, established in 1918, was a successful outcome of our nationhood consciousness as well as our national identity and was one of the main fundamental principles of our present democratic, independent and sovereign state. In this regard, the ADR is considered one of our most valuable examples for understanding the basic principles, essence and symbols of our state. A study of the philosophical, socio-political views of M.A. Rasulzade, who is the main ideologist of the republic, has great scientific significance.

Keywords: Political Views, National Identity, Democratic State, Rasulzade, Azerbaijan.

Giriş

M.Ə. Rəsulzadə XX əsr Azərbaycan siyasi tarixinin ən parlaq simalarından biridir. O, 1918-ci ilin mayında müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin yaradılmasında nəzəri əsas kimi xidmət edən azərbaycançılıq ideologiyasının banisi olmuşdur. 1918-ci il mayın 28-də bütün müsəlman aləmində ilk respublika kimi dünya tarixinə düşmüş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olundu. Təbii ki, AXC-nin yaradılması XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan siyasi və ziyalı elitasının görkəmli nümayəndələrinin milli maraqlar naminə məqsədyönlü və fədakar fəaliyyətinin nəticəsi idi. Etiraf etmək lazımdır ki, müsəlman Şərqiində ilk milli dövlətin yaranmasında ən mühüm töhfə Məmməd Əmin Rəsulzadənin olmuşdur. O, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin nəzəri əsaslarını formalaşdırmış, onun praktiki həyata keçirilməsinə mühüm töhfə vermişdir.

1. Milli Kimlik Anlayışına Siyasi-Hüquqi Və Fəlsəfi Baxış

Ümumiyyətlə, dövlətçilik formasının genezisi və mövcudluğu bir millət kimi sosial birliyin belə bir növünün formalaşması və inkişafı ilə sıx bağlıdır. Millətin inkişafının əsas amillərini qeyd edək:

- 1) Təbiət hadisələrinin qavranılmasında yaxınlığın formalaşmasına və sosial cəmiyyətin konsolidasiyasına töhfə verən yaşayış ərazisi icması;
- 2) Eyni resurslarla müəyyən edilən, oxşar iqtisadi fəaliyyət növünü təşkil edən iqtisadi fəaliyyətin birliyi;
- 3) Ümumi dildə, dində, sosial davranış normalarında əks olunan mədəni birlik;
- 4) Bu amil həlledici olmasa da, insanların ümumi etnik mənşəyi;
- 5) Ümumi tarixi təcrübə, ümumi tale hissi, keçmişin, indinin və gələcəyin birliyi;
- 6) Ümumi milli kimlik. Milli kimliyin formalaşması millətin formalaşmasında əsas amil idi.

Milli kimliyin yaranmasının ilkin şərti 1648-ci ildə Alman millətinin Müqəddəs Roma İmperiyasının dağılmasından və onun xarabalıqları üzərində ilk Avropa milli dövlətlərinin yaranmasından xəbər verən Vestfaliya müqaviləsinin imzalanması idi. Bundan əvvəl orta əsrlər Avropasında hakimiyyət dini idi və Papaya məxsus idi. O dövrdə Avropa ziddiyyətlər və daxili feodal müharibələri ilə parçalanmışdı. Qan tökülməsini dayandırmaq üçün suverenlik konsepsiyasına əsaslanan yeni dünya nizamı quruldu. Başlanğıcda bu anlayış monarxin öz iradəsini ölkə daxilində həyata keçirmək və onun hüdudlarından kənarında dövləti təmsil etmək

üçün qeyri-məhdud səlahiyyətini nəzərdə tuturdu. XVIII əsrdə dövlətçiliyin yayılmasında yeni mərhələ - monarxın suverenliyindən millətin suverenliyinə keçid başlayır.

XIX əsrdən başlayaraq bütün Avropa regionunda, sonra isə (xüsusilə xalqların müstəmləkə asılılığından qurtulması və ümumiyyətlə 1960-cı illərdə başa çatan “üçüncü dünya”da milli dövlətlərin formalaşması prosesi ilə) bütövlükdə dünyaya yayılan milli dövlət kimi dövlətçilik forması formalaşır. (Кочетков B.B. 2012. № 2, 152) Hökumət tərəfindən təmsil olunan milli dövlət öz ərazisi daxilində tam müstəqilliyə malikdir. Dövlətin necə davranacağına hökumətdən başqa heç kim qərar verə bilməz. Dövlətlər bərabər hüquqlara malikdirlər. Heç kim öz iradəsini suveren dövlətə diktə edə bilməz. Hər bir dövlətin hüquqi bərabərliyinin və müstəqilliyinin qarşılıqlı tanınmasına əsaslanan müasir dövlətlərarası münasibətlər sistemi də belə yarandı.

Milli kimlik isə öz növbəsində fərdlərin öz millətinə və milli siyasi sisteminə münasibətdə emosional reaksiyalarını əks etdirən mədəni normadır. (Tsygankov A.P. 2001: 254) Hər bir milli icmanın kimliyi, ilk növbədə, onun kollektiv özünüdərk, öz imicinin öz müqəddəratını təyin etməsi və özünüdərk məzmunu kimi təmsil oluna bilər. O, müvafiq milli paradigma əsasında, milli-tarixi, sosial-psixoloji, sosial-mədəni, siyasi-mədəni və digər sahələrin kəsişməsində formalaşır. Onun məzmununa milli mədəniyyətin müəyyən edilmiş xüsusiyyətləri, etnik xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, inancları, mifləri, mənəvi imperativləri, dünyagörüşü, milli kimlik və mentalitet, milli xarakter, tarixi yaddaş, arxetiplər, milli adət-ənənələr, simvollar və davranış stereotipləri daxildir.

Milli kimlik bütövlükdə millət üçün ümumi olan simvolik, sosial cəhətdən qurulmuş mənaları ehtiva edir ki, bu da B. Andersonun “millət təsəvvür edilən siyasi birlikdir” (Anderson B. 2016, 256) tərifində yaxşı əks olunur. Milli kimliyin strukturunda üç komponenti ayırd etmək olar: koqnitiv - öz xalqının xüsusiyyətləri haqqında bilik və özünü onun üzvü kimi dərk etmək; affektiv - öz və yad xalqlara emosional münasibət; davranış - bir millətin davranış normalarına uyğunluq.

2. M.Ə.Rəsulzadənin Siyasi Fəaliyyəti Və Azərbaycan Milli Kimlik Məsələləri

XIX əsrin sonlarında bədii və publisistik əsərlərdə azərbaycanlı kimliyinin ilk əlamətləri görünməyə başlasa da, M.Ə.Rəsulzadə bu ayrı-ayrı fraqmentlərdən əsas postulatı Azərbaycan millətinin kimliyi ideyası olan bütöv və sistemli azərbaycançılıq konsepsiyasını yarada bildi. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan mətbuatının formalaşmasında və inkişafında böyük xidmətləri olan istedadlı və kifayət qədər məhsuldar publisist idi. Gəncliyində ədəbi yaradıcılıqla fəal məşğul olmuş, çoxsaylı şeir və pyeslərin müəllifidir. O, həm də görkəmli ədəbiyyatşünas,

mədəniyyətşünas və tarixçi idi. Onun “Azərbaycan şairi Nizami” adlı fundamental monoqrafiyası indi də öz elmi əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Ümumiyyətlə, M.Rəsulzadənin XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan milli hərəkatına həsr olunmuş bir çox tarixi əsərləri var.

XX əsrdə Azərbaycanda müstəqillik hərəkatının devizi olan “Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz” şüarının müəllifi, AXC-nin qurucularından, Azərbaycan ictimai-siyasi tarixinin görkəmli şəxsiyyəti, Azərbaycan mühacirətinin lideri, Azərbaycan milli istiqlalına başçılıq etmiş, dahi mütəfəkkir, siyasətçi, publisist, örnək şəxsiyyət Məhəmməd Əmin Hacı Molla Ələkbər oğlu Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində ruhani ailəsində dünyaya göz açmışdır. Atasını din xadimi olsa da onu şəriət dərslərinə yox, məhz dünyəvi elmlərə yiyələnməsini istəmiş və elə bu istiqamətdə də yönəlmişdir. İlk təhsilini Sultan Məcid Qənizadənin müdiri olduğu ikinci Rus-Tatar məktəbində almış, daha sonra Bakı-Texniki məktəbində elə rus dilində təhsilini davam etdirmişdir. Yaşadığı coğrafiya, o dövrün siyasi vəziyyəti Rəsulzadənin təhsilinə birbaşa təsir etmiş, o öz istəyi ilə təhsilini yarımqıq qoymuş, bütün fəaliyyətini siyasətə yönəltdirmişdir. Rəsulzadənin gənc yaşlarından siyasətə istiqamətlənməsinin səbəbi doğma xalqının milli oyanışına yardım göstərmək idi.

XX əsrin əvvəllərində mövcud olan mürəkkəblilik, ziddiyyətçilik, sinfi mübarizə müxtəlif ideologiyalar, inqilabi hadisələr, Rəsulzadənin gənclik illərinə təsadüf etmişdi. Bu da onun həyat və yaradıcılığına mühüm təsir göstərmişdir. Rəsulzadənin ictimai-siyasi görüşləri hələ bu dövrdən təşəkkül tapmağa başlamışdı. Çar mütləqiyyətinin müstəmləkə xalqlarını çapıb talaması, əsarət altında saxlaması, xüsusilə müsəlman xalqlarına qarşı hüquqsuz vətəndaş kimi davranması xalqın müxtəlif təbəqələri arasında geniş narazılığa gətirib çıxarmışdır. Rəsulzadə Rus boyunduruğu altında əzilən xalqın hər şeydən bixəbər vəziyyətdə yaşamasına, savadsızlığına acıyır qeyri-müsəlman xalqların elm mədəniyyət baxımından irəlilədiyini, inkişaf etdiyini gördükcə xalqın təhsilə, elmə biganəliyinə dözə bilmirdi.

Bu dövrdə mətbuat birbaşa əhalinin maariflənməsi, milli mənlilik şüurunun dərk edilməsi, ictimai-siyasi şüurun inkişafına və xalqın oyanışına təkan verirdi. Rəsulzadənin mətbuat sahəsindəki fəaliyyəti hələ 18 yaşında “Şərqi Rus” qəzetində çap olunan yazısı ilə başladı. Bu yazının öz kiçik və maraqlı bir tarixçəsi də var. Rəsulzadə bir gün şəhərdə gəzərkən bir qrup azərbaycanlı gəncin rusca danışdığını şahidi olur. Evə gələrək bu əhvala “Arkadaş, türkcə konuş” yazısını yazır. Bu yazıda o öz milləti üçün ana dilini qoruması və öz doğma dilində danışmasının vacibliyini vurğulayırdı. Bu ilk yazısı 1903-cü ildə “Bakıdan məktub” başlığı altında nəşr olunur. Məqalədə həmçinin təhsilin, elmin vacibliyinə toxunaraq yazırdı: “Qafqaz Müsəlman əhalisindən ümumi və Bakı əhlindən xüsusi təvəqqe edirəm ki, öz

uşaqlarından balaca olan vaxtda elm və tərbiyə kəsb etməkdən başqa bir şey mənzur (məqsəd, niyyət) tutmasınlar. Məsələn, hər kəsin ki, qüvvəsi çatır uşağını məktəbə qoymağa, məbada-məbada palçıqçı, dükan şagirdi və qeyrəyə razı olsun”. (Yaqublu N. 2018: 504)

M.Ə.Rəsulzadə 1904-cü ildə yaradılmış ilk Azərbaycan siyasi birliyi “Hümmət”in yaradıcılarından biridir. Bu təşkilata rus məktəblərində təhsil alan azərbaycanlı gənclər daxil idi. 1904-cü ilə yaradılan Hümmət təşkilatı müsəlman fəhlələrini siyasi cəhətdən maarifləndirilməsi istiqmətində xeyli iş görmüşdü. Təqiblərə məruz qalaraq fəaliyyətini dayandıran təşkilat Fevral inqilabından sonra öz fəaliyyətini bərpa etmiş, mart ayının əvvəlində N. Nərimanov, D. Bünyadzadə, M. İsrəfilbəyov (Qədirli), H. Sultanov, M. Əzizbəyov daxil olmaqla Hümmətin Müvəqqəti komitəsi seçilmişdi. (Очерки Коммунистической партии Азербайджана. 1963: 212) Hümmət tam şəkildə müstəqil təşkilat olmayaraq RSDFP-nın Bakı Komitəsi yanında fəaliyyət göstərirdi. Müsəlman fəhlələrin istəyinə uyğun olaraq Hümmət muxtar təşkilat kimi saxlansa da Bakı Sovetinə seçilən hümmətçilər əlahiddə bir təşkilatı deyil, ümumən bolşevikləri təmsil edirdilər. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, inqilabın ilk aylarında müsəlman fəhlələr tərəfindən müstəqil müsəlman fəhlə komitəsi yaradılması və müsəlman fəhlələr arasında sosialist təbliğat aparılması tələbləri irəli sürülmüşdü. (АЗИМОВ Г. 1987: с.33)

1903-1920-ci illərdə Rəsulzadənin dövrü mətbuat orqanlarda 1200-dən çox müxtəlif janrlarda yazıları çap olunurdu. Bu yazılar ən çox azadlıq və milli istiqlaldan bəhs edirdi. Bu dövrlərdə Çar Rusiyasına qarşı kəskin fikirlərlə çıxış edənlərin önündə Rəsulzadə gəlirdi. Onun hüriyyət barədə önəmli və qiymətli fikirləri var idi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə görə hüriyyət beş formada var: söz azadlığı, mətbuat azadlığı, cəmiyyət və ittifaq azadlığı, vicdan azadlığı, canın və malın mühafizə olunması azadlığı və o belə bir azadlığın Rusiyada olmadığını söyləyir və qeyd edirdi ki, “Buradakı hüriyyət qaranlıq pərdəyə bürünüb və hökumət heç zaman onun işığını camaata göstərməz. Çünki hüriyyət işığını görüb gözlərinə nur, qollarına qüvvət yığan adamlar ayağa qalxıb ilkin olaraq bu işığının qarşısını tutanları yox edəcəklər”. (<https://akifnizami.wordpress.com>)

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə millətinin bütövlüyünü birliyini və bərabərliyini istəyir, xalqın birliyi istiqamətində onları təhsilə, elmə çağırırdı. Elm, təhsil məsələləri onun məqalə və çıxışlarının da əsas mövzusunı təşkil edirdi. O düşünürdü ki, bu xalqı yatdığı yuxudan yalnız bilik, elm oyada bilər. Savadlı xalq birlik olub, bir millət olub istiqlaliyyətə, azadlığa çıxıb bilər. Rəsulzadə ölkədən kənarında mühacirətdə yaşadığı dövrdə belə bu fəaliyyətini dayandırmır, gizli yollarla öz dostları ilə əlaqə saxlayır, xalqın gələcək mübarizəyə, birliyə, azadlığa səsləyən

müxtəlif dərgilər, kitablar yollayırdı. Onun bütün ömrü boyu bir mübarizə amalı var idi - Azərbaycanın müstəqilliyi. Ömrü boyu azərbaycançılıq, türkçülük ideyasına, milli dövlətçilik əqidəsinə sadiq qaldı. Azərbaycanın milli dövlətçiliyininin bərpası və bütövləşməsi üçün çalışdı və bu amalı ilə yaşadı. Əli bəy Hüseynzadənin söylədiyi “Türkləşmək, islamlaşmaq müasirləşmək” fikri Rəsulzadənin fəaliyyətinin əsasını təşkil etdi. Bir növ Rəsulzadə bu fikrə can vermiş oldu.

“Ümumiyyətlə, onun həmin dövrdəki siyasi görüşlərinə müəyyən romantizim ruhu xas idi. Məsələn, o zaman qələmə aldığı məqalələrinin birində M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Dünya gərək hamı üçün bir olsun. Bir ovuc insanın səadət və rahatlığı üçün milyonlarca insanlara zülm olunmasın” (Balayev A. 2012: 286) Həmin dövrlərdə Rəsulzadənin Rusiya imperiyasının hüdudlarınıninin tərək edərək xaricə getməsi də onun siyasi baxışlarınınin təkamülünə ciddi təsir göstərmiş oldu.

Ümumiyyətlə, Rəsulzadənin fəaliyyəti üç böyük imperiyada keçmişdir. Rusiya imperiyası, İran dövləti və Osmanlı imperiyası. Buna görə onu tək azərbaycanlı deyil “Qafqazlı ziyalı” da adlandırırlar. Bu ölkələrin hər üçünün dilini mükəmməl bilmiş, hər üçü ilə sıx münasibətdə olmuş və onların tarixində böyük izlər qoymuşdur. O, bu ölkələrdə müxtəlif kitablar, jurnallar, qəzetlər çap etdirmiş, müxtəlif cəmiyyətlər qurmuşdur və Azərbaycan xalqının azadlıq mücadiləsinin yorulmadan davam etdirmişdir. Yaradıcılığının bütün dövrlərində islami dəyərlər, türkçülüğü, ümumi türk ruhunu, mədəniyyətini uca tutmuş, daim milli birliyin reallaşması uğrunda mübarizə aparmışdı. Rəsulzadə yaşadığı Çar Rusiyasını dərinədən öyrənmiş Azərbaycan reallığını, Azərbaycan gerçəkliyini, millətini formalaşdırmış və Rusiya mühitindən qopara bilmişdir.

24 yaşında 1908-ci ildə Rəsulzadə Çar rejiminin təqiblərindən xilas olmaq üçün İrana üz tutmuşdur. Bu zaman Güney Azərbaycanda Məşrutə hərəkatı alovlanırdı. Rəsulzadə bu hərəkatın fəal iştirakçısına çevrildi. 1910-cu ildə bir qrup Avropada təhsil almış gənclərlə bərabər İran Demokratik Partiyasını yaradır və Mərkəzi Komitəsinə sədr seçilir. Tehrandə “İrani-nou” (Yeni iran) qəzetini nəşr etməyə başlayır və bununla o, İranda Avropa tipli mətbuatın əsasını qoyur. Rusiya tərəfi Rəsulzadənin buradakı siyasi və publisist fəaliyyətinin Rusiyanın İranda təsirininin zəiflətməyə yönəldiyini görürdü. Bundan qorxuya düşən Rusiya Tehran hakimiyyətindən onun tez bir zamanda ölkədən çıxarılması üçün lazimi tədbirlərin görülməsini tələb edir. Məşrutə inqilabının məğlubiyyətindən sonra o həm İran, həm də Rusiya imperiyası tərəfindən axtarışda idi və İranda təqiblərdən xilas olmaq məqsədi 1911-ci il iyun-iyulda İrani tərək edir, sonra gizli yollarla Astara-Lənkaran istiqamətindən Bakıya gəlir bir

müddət burda qalıb daha sonra İstanbula gedir. 1911-1913-cü il fəaliyyətini isə İstanbulda davam etdirmişdi. İstanbul bu dövrdə bir çox müsəlman ziyalılarının ibarət mühacirlərin toplandığı mərkəzə çevrilmişdi. İstanbulun qaynar siyasi həyatında yaxından iştirakı, bir çox türk mütəfəkkirləri və ən görkəmli nümayəndələri ilə yaxından tanışlığı, ünsiyyəti onu xalqımızın tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı daha çox düşünməyə vadar etmişdir. Onların fəal fəaliyyəti nəticəsində tez bir zamanda burada türkçülük, turançılıq ideologiyasının tərəfdarları artmışdı.

“İstanbulun həmin dövrdəki siyasi mühiti bütün bu illər ərzində Azərbaycan türkləri üçün “milli nicat yolu” axtarışında olan M.Ə.Rəsulzadə siyasi baxışlarının qəti olaraq formalaşmasında həlledici rol oynadı. İstanbulda yaşayan türkçülük ideoloqları ilə bilavasitə ünsiyyət M.Ə.Rəsulzadənin siyasi dünya görüşünün inkişafında dərin izlər buraxmış oldu.” (Balayev A., 2012, 36).

M.Ə.Rəsulzadə özünün də qeyd etdiyi kimi, bütün tərəqqinin ilkin mənbəyi olan milli özünüdərk oyanmasına böyük əhəmiyyət verirdi. 1913-cü ildən başlayaraq o, Müsavat partiyasının ideoloqu oldu. Bəli, Rəsulzadə dövrünün ən öndə gedən ideoloqu idi. O, Azərbaycan dövlətçiliyi ideyasının formalaşmasında mühüm töhfələr verdi. Siyasətçinin söyləri ölkəsinin müstəqilliyi və çiçəklənməsi ideyalarının təbliğinə töhfə vermək məqsədi daşıyırdı.

Birinci Dünya müharibəsi ərəfəsində və dövründə yazdığı nəzəri əsərləri ilə M.Ə.Rəsulzadə Müsavat ideologiyasına milli əsas gətirdi ki, bu da son nəticədə partiyanın siyasi proqramının islam birliyindən azərbaycanlıların və digər türk xalqlarının milli hüquqları uğrunda mübarizəyə istiqamətlənməsinə töhfə verdi. Bu, təkcə Müsavatın deyil, bütün Azərbaycan milli hərəkatının siyasi təkamülündə dönüş nöqtəsi oldu.

Azərbaycançılıq ideyalarının, azərbaycançılıq konsepsiyasının ortaya çıxmasında Məhəmməd Əmin bəylə Nəsim bəy Yusifbəylinin tanışlığının və daha sonra birgə fəaliyyətinin böyük rolu olmuşdu. Rəsulzadə yazırdı ki, N.Yusifbəyli öz işləri ilə əlaqədar Bakıya tez-tez gilir və demək olar ki, hər gəlişində “Açıq söz” mətbəəsini də ziyarət edirdi. Zamanla möhkəmlənən bu dostluq daha sonralar xalq üçün ən vacib işlərə nail oldu. “M.B.Məmmədzadə və H.Baykara da hesab edirlər ki, Qafqaz türklərini “ümmətçilikdən “millətçiliyə” yönəldən, onları əvvəlcə türkçülük, daha sonra Azərbaycan türkçülüüyü (Azərbaycan milli ideyası) ətrafında birləşdirən və “Açıq söz” qəzetində bunu təbliğ edən ilk növbədə, Rəsulzadə və Yusifbəyli olmuşdur.” (Ələkbərli F. 2022: 414).

Türkoloq, alim Faiq Ələkbərli yeni yaradılmış dövlətə niyə “Azərbaycan” adının verilməsinə üç səbəblə izah edir. Məhəmməd Əmin bəy yeni dövlətə “Azərbaycan adı verməklə

ilk əvvəl tarixi-coğrafi və siyasi-inzibati amili göz önünə almışdır. Amma bununla bərabər bizə məlum olduğu kimi Güney Azərbaycanda da eyni adlı toplum-türklər yaşamaqdadır. Rəsulzadə açıq şəkildə söyləyirdi ki, Güney Azərbaycanda yaşayan türklərlə Qafqaz türkləri eyni kökə, eyni dilə, mədəniyyətə sahibdirlər. Bu səbəbdən yeni dövlətə “Azərbaycan” adının verilməsi gələcəkdə hər iki coğrafiyada yaşayan türklərin yenidən birləşməsi ideyası ilə bağlıdır.

İkinci səbəb isə dövlətçilik ənənələrinin bərpası ilə bağlı idi. “Azərbaycan” adı bu ərazidə qədim zamanlardan mövcud olmuş Atropatena, Albaniya, Sacilər, Salarilər, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi və b. dövlətlərlə yeni dövlət arasında bağlılıq anlamına gəlirdi. Bu özündə türkcülük və milli dövlətçilik ideyasını əks etdirirdi.

Üçüncü səbəb olaraq isə məlum olduğu kimi, bu ərazidə Azərbaycanın əsasını təşkil edən türklərlə bərabər digər azsaylı etnik qruplar və etnoslar da yaşayır. Onları bir ideya altında birləşdirmək milli dövlətə xidmətçiliyə nail olmaq idi.

M.Ə.Rəsulzadə bu günkü müasir Azərbaycan dövlətinin əsas ideyaları olan türkcülük, islamçılıq, müasirlik və azərbaycançılıq olan milli ideologiyanın müəllifidir. Onu da qeyd edək ki əsas cümhuriyyət dövründə qoyulan və bu gün də müasir Azərbaycan dövlətinin əsas atributlarından olan bayrağımızın simvolları- türkcülük müasirlik və islamçılıq da Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ideyalarının nəticəsidir. Rəsulzadənin yaradıcılığında türkcülüynün öz fəlsəfi-siyasi anlamı var. Rəsulzadəyə görə türkcülük yalnız Azərbaycan türklərinin istiqlal mübarizəsi ilə yekunlaşmır, bütün türk xalqlarının milli azadlıq ideyasını əks etdirir.

3. M.Ə.Rəsulzadənin Qafqazçılıq və ya Qafqaz Birliyi İdeyası

M.Ə.Rəsulzadə əsas ideologiyalarından biri də məhz Qafqazçılıq, Qafqaz birliyi ideyası idi. Onun fikrincə bir müddət -turançılığın inqilabçı ideyalarından ilhamlanaraq milli varlığını qorumaq ideyasına çatan Azərbaycan xalqı hazırda daha çox müstəqil Qafqaz Konfederasiyası siyasi birliyindən qıraqda qurtuluş olmadığını anlamışdı. (Rəsulzadə M.Ə. 2012, s.63) Bununla Rəsulzadə gələcəkdə reallaşması mümkün ola biləcək Türk dövlətlərinin Türk Federasiyası ideyası ilə bərabər Qafqaz Konfederasiyasını da müdafiə etmişdi. Əslində Rəsulzadə bununla həmçinin Azərbaycan milli ideyası ilə bərabər Qafqaz ideyası ilə də bağlı siyasi-nəzəri müəddalar irəli sürürdü. Rəsulzadəyə görə, slavyan birliyi fikri Çexoslovakiya dövlətinin təşəkkülünə mane olmadığı kimi, Türk birliyi fikri də Azərbaycanın müstəqil bir türk dövləti kimi Qafqaz Konfederasiyasına girməsinə əngəl ola bilməz.

Hələ Cümhuriyyət dövründən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan milli ideyası ilə Qafqaz Birliyi ideyası arasında uzlaşması haqqında ciddi siyasi-nəzəri müdəalar irəli sürürdü. O, 1919-cu ilin noyabrında “Azərbaycan” qəzetində yazırdı: “Mən Azərbaycanı Qafqaz İttifaq

dövlətinin konfederativ tərkib hissəsi kimi təsəvvür edirəm. Həmin ittifaq dövlətinin tərkibinə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqaz daxil olmalıdır”. (Balayev A. 2012, 286)

Qafqaz birliyi ilə bağlı məsələ Müsavat partiyasının 2-ci qurultayında da müzakirə olunmuşdu. Rəsulzadə bu ideyanı müdaifə etməsi ilə qurultayın iştirakçıları da Qafqaz respublikalarının Qafqaz Konfederasiyası azad ittifaqında birləşməsi ilə bağlı qətnamə də qəbul etmişdilər.

Həmçinin onu da qeyd edək ki, bu dövrdə Rəsulzadə ilə yanaşı bu ideyanı tanınmış Türk mütəfəkkirləri Əli bəy Hüseynzadə, Əli Mərdan Topçubaşov və başqaları da müdaifə etmişdilər. Turançılıq ideoloqu kimi tanıdığımız Əli bəy Hüseynzadə də Qafqaz Federasiyasının yaranmasını mümkün variantlardan saymışdır. O, Cənubi Qafqaz bölgəsi üçün üç seçimdən söz açırdı: 1) Qafqaz Federasiyası 2) müstəqil türk, gürcü və erməni dövlətlərindən 3) Qafqaz türklərinin Türkiyəyə birləşməsindən.

Hətta Sovet birliyi qurulduqdan sonra da Azərbaycan Cümhuriyyətini tərk etməyə məcbur olmuş mütəfəkkirlərin də aralarında ən geniş yayılmış ideyalardan biri Qafqazçılıq olmuşdur.

Rəsulzadə və onun mühacirətdəki dostlarının fəallığı ilə 1952-ci il dekabrın 11-16-da Almaniyanın Münhen şəhərində Ümumqafqaz konfransı keçirildi. Konfransın nəticəsi olaraq isə Ümumqafqaz Mərkəzi yaradıldı. Bu Mərkəzin qarşısına bir sıra öhdəliklər qoyulmuşdu.

- 1) Qafqaz millətinin milli qurtuluş mübarizəsini xaricdə təmsil etmək və idarə etmək
- 2) ABŞ və Batı dövlətləri başda olmaq üzrə bolşevizmə qarşı mübarizə aparan millətlərin yardımlarına ümid etdikləri dövlətlərlə və millətlərarası təşkilatlarla QİK –nin fəaliyyətini uzlaşdırmaq
- 3) Şərqi Avropa Türkünstan və b. Millətlərin apardığı azadlıq mübarizəsi ilə iş birliyi yaratmaq.

Rəsulzadə 1952-ci ildə Münhendəki “Qafqaz” dərgisində nəşr olunan “Qafqaz məsələsi” məqaləsində Qafqaz Konfederasiyasının reallaşması yollarını dərinlən araşdırdığı zaman belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, bir birliyin yaranması üçün bir sıra amillər olmalıdır. Birincisi, “Qafqazın nə qövm, nə kültür, nə də irq baxımından Rusiya ilə heç bir ilgisi yoxdur” ikincisi, iqtisadiyyat baxımından Qafqaz, özünə yetəcək müstəqil bir vəhdətdir”; üçüncüsü, “strateji baxımından da, Qafqaz bir bütündür”. (Rəsulzadə M.E. 2011: 173) Dördüncüsü aralarındakı milli və mədəni xüsusiyyətlərə baxmayaraq Qafqaz millətləri ortaq ruha və

xarakterə malikdir. Beşincisi isə çarizim, bolşevizim hər şeyi bir səviyyəyə gətirən ruslaşdırma və müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizə üçün bütün Qafqaz millətləri birləşməlidir.

Rəsulzadə deyirdi ki, SSRİ dağıldıqdan sonra qurulacaq Qafqazın siyasi idarə şəkli barədə indidən qərar vermək lazımdır.

Məhəmməd Əmin bəy Azərbaycan milli ideyasını müdafiə etməklə bərabər yeni turançılıq, türkçülük və qafqazçılıq ideyalarını uzlaşdırma bilmək üçün siyasi-ideoloji təkliflər irəli sürdü. O, azərbaycançılığın türkçülüklə həmçinin də müəyyən qədər islamçılıqla bağlılığını qoruyub saxlayırdı. Bu isə Rəsulzadə ideyalarında islamında əsas ünsür olduğunu göstərirdi.

Bu gün Azərbaycandan kənarında olan bir çox alim politoloq tədqiqatçılar və ictimai-siyasi xadimlər də qafqazçılıq ideyası ilə bağlı yaxşı mənada fikirlər söyləyirlər.

Əfrand Daşdəmirov da güman edir ki, artıq neçə əsrlərdən bəri Qafqazda yaşayan ayrı-ayrı etnoslar (türk, kvartel, slavyan, dağıstan və b.) eyni tarixi hadisələri yaşamaları, ortaq mədəniyyəti paylaşmaları, eyni zamanda zaman-zaman bir-birlərinə yaxınlaşaraq qohumlaşmaları baxımından Qafqaz mədəniyyəti, Qafqaz tarixi, Qafqaz adət-ənənələri, Qafqaz mentaliteti adı altında birləşiblər. (Ələkbərli F. 2022: 414)

Sonuç

M.Ə.Rəsulzadə bütün ömrü boyu xalq xidmət etmiş və başlıca məqsədlərindən biri də xalqı təhsilə və elm cəlb etmək olmuşdur. Bu istiqamətdə cümhuriyyət dövründə əsaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə Həsən bəy Zərdabinin dəfnindəki nitqində xüsusən vurğulayırdı ki, “Cəməti ayılmaq, onu dərrakəli etmək üçün nə lazımdır? Yalnız maarif, maarif, maarif!”. (<https://edupress.az/az/more/66>) Yalnız təhsilli və savadlı camaat özünün nə olduğu və nə olacağını anlaya bilər.

Bu yolda ən doğru addım universitetin açılması bağlı idi. Bu yolda xeyli əngəllərlə qarşılaşmışdılar. Bu fikir 1919-cu ildə parlamentin altmış yeddinci iclasında birinci məsələ olaraq müzakirə edildi. Rəsulzadə bu sahədə fikirlərinin parlament üzvlərinə çatdırdı. Parlamentdə universitetin açılmasına tərəddüd edənlər çox idi. “Kimlər açacaq, necə açılacaq, kimlər oxuyacaq” deyən insanlar var idi. M.Ə.Rəsulzadə bu düşüncələri aradan qaldıran və universitet açılmasının millətə gərəклиyi vacib olan məzmununda çıxış edərək dedi: “Darülfunun faydalarında birisi də budur ki, burada bir kərə elmi bir müəssisə vücuda gələcək. Bununla məmləkətin məchul qalmış bir çox xüsusiyyəti öyrəniləcəkdir. Camaat arasında elmə və fənnə nə qədər həvəs artacaqdır”. (Yaqublu N. 2018: 504)

M.Ə.Rəsulzadə həmişə deyirdi ki, kim inkar edə bilər ki, Afina Univesiteti Afina dövlətini yaratmayıb. Biz universitet yaradırsaq, buna da mütləq nail olacağıq. Rəsulzadə açılacaq olan Bakı Dövlət Universitetində tədris dilinin önəmli olduğunu vurğulayırdı: “Lakin, bu, başqa dildə olsa, Universitetin fəaliyyət göstərməsinə mane olmamalıdır. Universitetdə türk dili keçiriləcək, tələbələrin özləri də Bakıda, öz doğma xalqları içərisində özlərini rahat hiss edəcəklər” (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2014: 472).

Kaynakça

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. İki cildə. Təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşri. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2014, 472 s.
- Anderson B. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Publisher Verso. London, 2016, p.256
- Balayev A. “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə” Bakı, Çıraq, 2012, 286 s.
- Ələkbərli F. “Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sosial-fəlsəfi görüşləri: Milli həmrəlik və Azərbaycançılıq” “Elm və təhsil”, Bakı, 2022, 414 s.
- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Panturanizm. Qafqaz sorunu. Bakı, Təknur, 2012, s.63.
- Resulzade M.E.Hatıralar ve Kafkasya. İstanbul, 2011, s.173 7. Tsygankov A.P. Pathways after Empire. National identity and foreign economic policy in the post-soviet world. Lanham, 2001. P.254.
- Yaqublu N. Cümhuriyyət qurucuları. Bakı, Nurlar NPM, 2018, 504.
- Азимов Г. Великий октябрь в Азербайджане. Азербайджанское Государственное Издательство. Баку 1987, с.33.
- Кочетков В.В. Национальная и этническая идентичность в современном мире. Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 18. Социология и политология. 2012. № 2, 144-162
- Очерки Коммунистической партии Азербайджана. Азербайджанское Государственное Издательство. Баку, 1963. С.212.
- <https://akifnizami.wordpress.com/2012/07/09/%C9%99sl-demokrat-m%C9%99mm%C9%99d-%C9%99min-r%C9%99sulzad%C9%99/>
- <https://edupress.az/az/more/66> “Rəsulzadənin elm və təhsillə bağlı çox mühüm işləri olub” – professordan maraqlı faktlar // EduPress [30.12.2023]